

Karolinska forskningsfärder

I sitt inträdestal i Vitterhetsakademien i december 1969 har Sveriges ambassadör i Moskva, Gunnar Jarring, belyst det ännu tämligen okända forskningsarbete som karoliner företog i Turkiet och Sibirien efter Poltava och Perevolotjna. Under »lathundsdagarna» i Bender sände Karl XII bl a ut tre expeditioner för att studera orter och antikviteter i Främre Orienten. Långt större inflytande och uppmärksamhet fick dock, påpekar i denna artikel fil dr Alf Åberg, de karolinska forskningsfärderna i Sibirien. Det är ingen tvekan om att det var de tusentals hemvändande karolinska krigsfångarna som gjorde detta land aktuellt för Europa. Artikelförj understöder kraftigt ambassadör Jarrings förslag att man från svensk sida startar forskning, som skulle ge en samlande bild av karolinernas vetenskapliga och kulturella verksamhet. Den skulle omfatta en serie nya, vetenskapligt bearbetade utgåvor av deras arbeten och därjämte en inventering av annat som de samlat och uträttat.

Den 28 juni 1709 besegrades den karolinska armén vid Poltava, och den första juli kapitulerade återstoden av truppen vid Perevolotjna. Det har skrivits oändligt mycket om slaget vid Poltava och dess betydelse för Europas politiska historia. Nederlaget i Ukraina innebar slutet på det svenska stormaktsväldet. För Rysslands del betydde det att de västra murarna fallit och att vägen nu låg öppen för en framgångsrik expansion i Västeuropa. Vilken betydelse man i det moderna Sovjetunionen tillmäter detta slag framgår av en detalj i det militärhistoriska museet i Poltava. Där har man vid sidan av en plan över Poltavaslaget hängt upp en plan över striderna kring Stalingrad – det andra världskrigets avgörande slag i uppgörelsen mellan Tyskland och Sovjet.

Men slaget vid Poltava och den efterföljande kapitulationen fick också viktiga kulturella och vetenskapliga följder. Dessa händelser inledde en serie karolinska forskningsfärder i Turkiet och Sibirien. Om detta ännu tämligen okända forskningsarbete har Sveriges ambassadör i Moskva Gunnar Jarring senast berättat i sitt inträdestal i Vitterhetsakademien i december 1969.

Det var inalles mer än 20 000 officerare, underofficerare och soldater som gav sig åt ryssarna vid katastroferna i Ukraina. Kort före kapitulationen hade Karl XII tillsammans med ett tusental man gått över Dnjepr. Han och hans skara tog sig fram till Turkiet och slog sig ner i staden Bender.

Kontrasten i levnadsförhållanden var svindlande stor mellan de svenska krigs-

fångarna i Ryssland och deras kamrater som följde sin kung till Turkiet. Fångarna måste först under svåra strapatser marschera den långa vägen till Moskva för att delta i tsarens stora triumftåg genom staden, som fullt stilenligt slutade på Röda torget. Därefter fördes större delen av dem till Sibirien, där soldaterna måste arbeta i tsarens gruvor eller som drängar hos godsägarna, medan officerarna fick försörja sig själva så gott det gick med alla slags arbeten. Vi läser i deras dagböcker om svåra umbäranden, om förföljelser, misshandel och psykiska lidanden.

Solen lyste

Hur annorlunda var inte tillvaron för svenskarna i Turkiet! Ingen av dem behövde svälta eller frysa. Solen lyste över sköna och ljuvliga ängder med »allehanda frukter, med stora, höga, vita och svarta mullbärsträd», som taffeltäckare Hultman berättade, och med undantag av den korta episod, som kallats kalabaliken i Bender, kunde de röra sig i en främmande men vänlig omgivning. Svenskarna fick fritt gå in i moskéerna och upp i minareterna för att se på utsikten, säger legationsprästen Sven Agrell. »Där turkarna själva gå in, tagandes sina tofflor i handen, där gingo vi med våra svenska skor och klädedräkt, snart sagt med stövlar och sporrar».

Efter Poltava, säger Jarring, ägnade sig svenskarna åt forskning och studier, i det ena fallet i frihet, i det andra i fångenskap. Under »lathundsdagarna» i Bender skickade kungen ut inte mindre än tre expeditioner för att studera orter och antikviteter

i Främre Orienten. Den första Orientexpeditionen bestod av tre officerare – Cornelius Loos, Conrad Sparre och Hans Gyllenskepp – som alla var duktiga tecknare. De ritade av antika minnesmärken och helgedomar i Turkiet, Egypten och Palestina. Resultatet blev över 250 ritningar, som de överlämnade till Karl XII. Han förvarade dem på vinden i kungshuset. Det mesta av vad de samlat förstördes under kalabaliken. Bara en mindre del, som kungen hade i en låda under sin säng, blev räddad och förvaras nu i Nationalmuseum.

Efter dem följde Uppsalaforskaren Michael Eneman, som förde en utförlig dagbok över resan och grundligt studerade Orientens seder och språk. När han kom tillbaka till Bender, fick han sitta inne hos kungen en timme var dag i två månader och berätta om allt märkvärdigt han sett. Kungen utnämnde honom till professor i österländska språk i Uppsala, men Eneman var redan bruten av sjukdom och dog kort efter hemkomsten, innan han hunnit publicera något av sina forskningar. För den tredje Orientexpeditionen svarade språkforskaren Henrik Benzelius, som stannade ute i tre år. Inte heller han hann bearbeta sitt stora material från resan.

Forskning i Sibirien

De svenska Orientresenärerna (Eneman och Benzelius) förde med sig hem ett rikt vetenskapligt material, men skilda omständigheter gjorde att dessa resor inte rönt den uppmärksamhet de förtjänat hos den samtida Orientforsk-

ningen i Västeuropa. Långt större inflytande fick de karolinska forskningsfärderna i Sibirien.

Bakgrunden till detta forskningsarbete var fångslände och sällsam. Tsar Peter var vid början av 1700-talet i färd med att erövra och kolonisera Sibirien och fann ett stöd för sitt arbete hos de svenska krigsfångarna. Många officerare lärde sig ett civilt yrke. Det fanns läkare, bryggare och apotekare bland dem. Andra ägnade sig åt lärda mödor. Så gjorde deras ålderman, överstelöjtnanten Bror Rålamb, som utarbetade ett konversationslexikon och en fransk-latinsk ordbok.

Kaptenen Kurt Friedrich von Wreech grundade en skola i Tobolsk, som också stod öppen för ryska barn. På Rålamb's initiativ byggdes också en svensk kyrka i staden. Den bekostades genom insamlingar bland officerarna, och varje år på kungens födelsedag brukade Rålamb där hålla ett uppbyggligt tal till menigheten. Avsikten var att hålla modet uppe bland de fångna, men denna uppfostrande verksamhet fick också betydelse när det gällde att höja folkbildningen i det avlägsna Sibirien. I Tobolsk och de andra fånglägren utgjorde svenskarna ett kulturelement, som var av värde vid tsarens kolonisationsarbete.

Staden Tobolsk var ett centrum för Rysslands förbindelser med Sibirien. Det var åtskilliga svenskar som under vistelsen där intresserade sig för det väldiga och okända landet. En av dem var överstelöjtnanten Philipp Johan von Strahlenberg. Till Tobolsk anlände handelskaravaner från Buchara, Tasjkent och andra avlägs-

na orter, och Strahlenberg intervjuade personer som följde med karavanerna. Han blev också bekant med flera forskningsresande och kartografer och fick också bidrag av kamrater som hjälpte honom att utforska landet.

Genom den ryske guvernören Gagarins försorg fick Strahlenberg år 1720 följa med en tysk vetenskapsman D. G. Messerschmidt på en lång forskningsfärd till östra Sibirien. Han var Messerschmidt till stor hjälp, eftersom han behärskade språket, och denne lovordade också honom som sin »hederlige, gudfruktige, trogne och nitiske medarbetare». Efter återkomsten fick Strahlenberg erbjudande att stanna kvar i Ryssland men valde att efter freden återvända till Sverige. Sin militära bana avslutade han som kommandant i Karlshamn.

Strahlenberg blev berömd i vetenskapliga kretsar, sedan han år 1730 publicerat ett arbete på tyska om de norra och östra delarna av Europa och Asien. Med detta utgav han också en stor karta över Sibirien. Hans arbete följdes av flera europeiska upplagor på engelska, franska och spanska. Boken har kallats för det första stora geografisk-etnografiska arbetet över Sibirien och visade sig användbar för både praktiska och vetenskapliga ändamål under de följande expeditionerna i nordöstra Asien. Strahlenberg försummade inte heller språkvetenskapen. Till boken hörde en kal-muckisk ordlista, och han och hans unge medarbetare Schulman publicerade där också några fornturkiska runor, som först

några hundra år senare kunde tolkas av den danske forskaren Vilhelm Thomsen.

Andra långfarare

År 1966 publicerades på den sovjetiska vetenskapsakademiens förlag en biografi över Strahlenberg, författad av geografen Maria Novljanskaja. Den är tillgänglig på svenska genom ett berömt initiativ av Karlstads Mekaniska Verkstad. Författarinnan säger att Strahlenbergs bok är ett första försök att beskriva Sibiriens olika folk och att det han utträttat är tillräckligt för att placera Strahlenberg bland de märkliga män som genom sina verk bidragit till utforskandet av Ryssland.

En annan långfarande karolin var ingenjören Lorentz Lange, som gick i tsarens tjänst och gjorde flera resor till Kina för att på hans uppdrag ordna handelsförbindelserna med kineserna. Under sina resor genom Sibirien och Mongoliet förde han noggranna dagböcker. Flera av dem har publicerats i boken »Das veränderte Russland», som utkom i Hannover 1729. Den ryska litteraturen kring hans insatser är rik, säger Jarring. Helt nyligen har dagböckerna underkastats en kritisk granskning i sista bandet av Strany i Narody Vostoka.

Ryttmästaren Ambjörn Molin ledde en forskningsexpedition från Tobolsk till Kamtjatka. Sedan han återkommit till Sverige skrev han en intressant berättelse om de tartarer, »som träffas längst nordost i Asien». Och kornetten Johan Kristofer Schnitscher, som av Gagarin sändes genom kalmuckernas land, utgav år 1744 en berättelse om kalmuckerna, deras gu-

dar och präster, politik och filosofi, som är av stort etnografiskt intresse.

Ytterligare en karolin som tidigare mycket sysselsatt Jarring är styckjunkaren vid artilleriet Johan Gustav Renat, en man av judisk börd, som var med om alla strapatserna i Sibirien och år 1715 tvingades att inträda i kalmuckisk tjänst under deras krig med kineserna. Med sig förde han en berömd karta över Centralasien, som länge okänd förvarades i Uppsala universitetsbibliotek. Först år 1879 publicerades den genom August Strindbergs försorg och efter anvisningar från kejserliga geografiska sällskapet i Petersburg. Renat blev gift med Birgitta Scherzenfeldt, som också hon blivit fånge hos kalmuckerna och hamnat som handarbetslärarinna hos en tatarisk chan.

En pionjärinsats

Vad betydde de karolinska forskningsfärderna i Sibirien? Ännu i början av 1700-talet var detta land praktiskt taget okänt. Tjugo år senare var situationen helt förändrad. Då utkom det flera stora böcker och goda kartor på tyska och engelska om det väldiga landet bortom Ural. Det är ingen tvekan om att det var de tusentals hemvändande karolinska krigsfångarna som gjorde Sibirien aktuellt för Europa. Det kom ut en tjock bok på tyska enbart om staden Tobolsk och den märkliga skola som svenskarna anlade där. Även i de andra arbetena åberopas karolinernas vittnesbörd.

Utforskningen av Sibirien och Centralasien är ett mycket aktuellt ämne inom de

sovjetiska humanistiska vetenskaperna och allt som oftast kommer man in på de karolinska fångarnas forskningsarbete. Det är också tydligt att det finns ett stort och okänt material i de sovjetiska arkiven. Museet och arkiven i Tobolsk bör ha mycket att ge. Just nu håller man på att publicera en väldig handskriftskatalog från Tasjkent, och samtidigt pågår utgivningar av kataloger över andra handskriftssamlingar i Centralasien.

I detta sammanhang framför Gunnar Jarring ett intressant förslag. Han vill att man från svensk sida skall sätta i gång forskning, som skulle ge en samlande bild av karolinernas vetenskapliga och kulturella verksamhet. Den skulle omfatta en serie nya, vetenskapligt bearbetade utgåvor av deras arbeten och därjämte en in-

ventering av annat som de samlat och utrettat.

Jarrings förslag till ett sådant tvärvetenskapligt forskningsprojekt förefaller synnerligen behjärtansvärt. Det var karolinererna som visade frihetstidens svenskar vägen till Österlandet. Deras kartor, ritningar och anteckningar stimulerade intresset. Carl von Linné skulle också livligt uppmåna sina lärjungar att dra ut i karolinerernas spår. Åtminstone fjorton av hans elever sökte sig ut till främmande världsdelar, och av dem for fem till Fjärran Östern. Deras forskningar var så märkliga att karolinernas pionjärinsatser på ett oförtjänt sätt sjunkit i glömska. Karolinerernas upptäcktsresor öppnade Sibirien och vidgade Europas kunskaper om norra och mellersta Asien.